

Relixión e relixiosidade na temperá emigración galega a Uruguai

Discurso lido o día 21 de abril
de 2012 no acto da súa recepción,
polo excelentísimo señor don

Carlos Alberto Zubillaga Barrera

e resposta do excelentísimo señor don

Xosé Ramón Barreiro Fernández

REAL ACADEMIA GALEGA

Relixión e relixiosidade na temperá emigración galega a Uruguai

O solemne acto académico
no que foron lidos os dous
discursos recolleitos no
presente volume celebrouse
o 21 de abril de 2012
no Salón de Actos da Real
Academia Galega.

Edita

Real Academia Galega

ISBN: 978-84-87987-81-6

Depósito Legal: VG 242-2012

© Carlos Alberto Zubillaga Barrera, 2012

© Real Academia Galega, 2012

*Concédesse permiso xeral para a publicación parcial
en periódicos en calquera lingua.*

*A publicación en revistas ou libros require
o consentimento da Real Academia Galega.*

*En todas as publicacións do discurso na súa totalidade
ou na súa maior parte é de obriga
a aparición do copyright sinalado arriba.*

Coordinación da edición e produción

Editorial Galaxia, S. A.

Deseño da colección

Grupo Revisión Deseño

Impresión

Obradoiro Gráfico, S. L.

Relixión e relixiosidade na temperá emigración galega a Uruguai

REAL ACADEMIA GALEGA

A Coruña 2012

Relixión e relixiosidade na temperá
emigración galega a Uruguai
Carlos Alberto Zubillaga Barrera

Excelentísimo señor presidente,
señoras académicas e señores académicos,
señoras e señores:

Sexan as miñas primeiras palabras para agradecer vivamente a distinción da que me fai obxecto esta ilustre corporación ao designarme Académico de Honra. Recíboa como un recoñecemento á indeclinable tarefa que veño desenvolvendo desde hai medio século sobre os dereitos de Galicia, á preservación da súa identidade, á defensa do seu patrimonio cultural. Labor realizado fundamentalmente no mundo da emigración, sen que iso supoña unha diminución do compromiso; que a extraterritorialidade non implica ningún decrecemento na fidelidade ás esencias galegas.

Unha complexa rede de migracións (na que confluíron sangues galegos e vascos) fixo que o meu nacemento tivese lugar en Montevideo, nun tempo no que a miña terra volvía abrirse a xentes de múltiples horizontes, mentres o mundo se debatía en crueldades sen parangón. A miña familia nutriuse así do contacto no barrio e na escola con fillos de emigrantes galegos e italianos, polacos e eslavos, libaneses e armenios... Unha heteroxénea combinación de tradicións e de linguas, de crenzas e de expectativas que Uruguai intentaba compatibilizar coa súa nova historia e encamiñar no exercicio democrático das súas institucións. Nese ambiente cosmopolita, o meu vencello co galego foi ineludible: os dous avós que coñecín eran inmigrantes ribadenses (María, de Vilela, onde nacera na *casa da hedra*; Xosé, das *Anzas*, en Cubelas, da casa coñecida como *peña tallada* ou *a do muiño*). Ambos os dous chegaran a Montevideo a comezos da última década do século XIX, e logo dun arduo labor recuperarán a súa xeografía natal durante unha estancia prolongada entre 1917 e 1919 xunta as súas tres fillas. Unha delas, a miña nai Elena, escolarizouse en Ribadeo,

incorporou a lingua galega con fluidez, e foi a responsable directa de transmitirme sensacións tan vívidas e emocións tan profundas, que acompañaron desde sempre a miña pausada peregrinación pola xeografía física e espiritual de Galicia.

A militancia galeguista e republicana do meu avó materno, Xosé Barrera, permitiume estar presente (con escasos catro anos de idade) na recepción que a Casa de Galicia de Montevideo tributou a Castelao en xuño de 1945, con ocasión da estada do ilustre rianxeiro en Uruguai para a presentación pública do Consello de Galiza e a exposición das estampas dos seus *álbumes de combate* no Ateneo da miña cidade natal. Senlleira oportunidade que se inscribiu entre as lembranzas máis antigas da miña xa afastada infancia; algo así coma un rito iniciático que iría adquirir, co decorrer do tempo, a categoría dun imperativo moral para un achegamento ao galego, no que se foron conxugando a inxenuidade intelectual e o sentido de pertenza.

A emigración galega ao Río de la Plata e os seus múltiples vínculos coa sociedade receptora foron, pois, obxecto prioritario das miñas investigacións, a partir do convencemento de que é imposible comprender un fenómeno social e cultural de tal entidade sen a posta en valor do contexto histórico das dúas dimensións xeográficas involucradas. Desvelar os riscos característicos desa mestura constituíu un fascinante exercicio profesional, pero tamén un emocionante modo de recoñecerme galego.

* * *

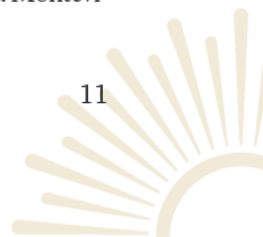
A TEMPERÁ INMIGRACIÓN GALEGA NA BANDA ORIENTAL

Vasto territorio fronteirizo entre os imperios coloniais de España e Portugal, o da Banda Oriental (como se coñeceu ata a segunda década do século XIX o espazo comprendido entre os lindes do futuro Estado uruguaio) foi zona de conflitos, solar de contrabandistas e hábitat gandeiro. A súa tardía colonización concentrou as manifestacións do poder metropolitano na cidade-porto de Montevideo (sede do goberno militar e político, do Apostadero Naval do Río de la Plata e — máis tarde — dun Consulado de Comercio, ao tempo que asento do tráfico escravista para toda a

xurisdición do vicerreinado de Buenos Aires). O incremento da actividade mercantil motivado pola Pragmática de Libre Comercio converteu o modesto enclave defensivo, fundado entre 1724 e 1730, nun activo espazo de tráfico; non só das máis variadas mercadorías, senón tamén de xentes de múltiple procedencia, atraídas polas facilidades de colocación e o carácter máis aberto dunha sociedade en construción, a diferenza da estamental e rixida de orixe. O resto do territorio oriental —fundamentalmente na súa metade austral— presentaba algúns núcleos urbanos de escaso potencial¹ e inmensos territorios nos que predominaban as cabezas de gando, en tanto que escaseaban os homes e as mulleres estantes.

A esa terra arribaron ao longo do século XVIII e na primeira década do XIX numerosos galegos, fundamentalmente como inmigrantes individuais (sen prexuízo de responder con frecuencia á existencia de cadeas familiares ou de veciñanza)², aínda

1. Ao respecto, dúas testemuñas separadas por algo máis dun cuarto de século: a descrición de Montevideo e a campaña da Banda Oriental realizada polo pai José Manuel Pérez Castellano en 1787 (en forma de carta dirixida ao seu mestre de latinidade, Benito Riva, residente en Europa), e o *Diario del viaje de Montevideo al pueblo de Paysandú* levado polo pai Dámaso Antonio Larrañaga en 1815 con motivo dunha misión oficial cumprida ante o xeneral José Artigas no seu campamento de Purificación, aínda que subscritos por entusiastas crioulos convencidos das virtudes da súa patria, constituíron relatos suficientemente obxectivos, como para advertir o lento progreso da Banda Oriental, ao que non deixaron de contribuír negativamente as guerras da independencia e a invasión portuguesa de 1811 (cfr.: José Manuel Pérez Castellano, *Selección de escritos. Crónicas históricas, 1787-1814*. Montevideo, Biblioteca Artigas, 1968 [Colección de Clásicos Uruguayos. Vol. 130]; Dámaso A. Larrañaga, *Selección de escritos*. Montevideo, Biblioteca Artigas, 1965 [Colección de Clásicos Uruguayos. Vol. 92]).
2. A entidade cuantitativa desta primeira inmigración galega —apenas aludida nos pioneiros traballos de Manuel Castro López, publicados a comezos do século XX en revistas rioplatenses— foi plenamente constatada polas investigacións de Juan Alejandro Apolant, *Génesis de la familia uruguaya. Los habitantes de Montevideo en sus primeros 40 años - Filiaciones - Ascendencias - Entronques - Descendencias*. 1ª edición. Montevideo, 1966; 2ª edición ampliada. Montevideo, 1975 [4 tomos]; de Arturo A. Bentancur, *El puerto colonial de Montevideo*. 2 tomos. Montevi-

que tamén formando parte da *Expedición das familias*, aquel utópico plan poboador da Patagonia, que ao fracasar no seu obxectivo, terminou contribuíndo ao reforzamento das poboacións achegadas á costa rioplatense na Banda Oriental e nutriu de sangue galego un vasto continxente de familias uruguaias³. Labregos, xente do mar, persoal de tropa, mariñeiros, canteiros, xa en continuidade dos seus oficios na Galiza, xa convertidos en peóns de salgadoiro, comerciantes polo miúdo, carpinteiros e ferreiros, mozos de *pulpería*, xastres, zapateiros, carreteiros, albaneis, déronlles forma no seu novo asentamento a redes étnicas que adoptaron dous tipos fundamentais (nalgúns ocasións fusionados): as profesionais e as de habitación⁴. Unha tendencia a recoñecerse e acompañarse, que a miúdo se prolongou nunha modalidade endogámica, fortalecendo a identidade (nos usos e nos costumes) e reclamando do eido cultural e simbólico a lexitimación dos hábitos.

Un tema aínda aberto á investigación é o da forte ligazón familiar, laboral e de asentamento que os galegos instauraron como *modus vivendi* na Banda Oriental durante o período colonial. Nutriron o seu vínculo veciñal, comarcal ou nacional de orixe mediante a mutua participación como testemuñas nas informacións matrimoniais ou no mesmo sacramento do matrimonio, ou como padriños no do bautismo; como testemuñas de testamentos abertos ou como custodios testamenteiros; como fiadores, socios, apoderados, habilitados ou legatarios. A idea dun *nós* uniuse de

deo, Universidad de la República / Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación, 1997-1999; e de Diana Banchi, *La Ilustración española y la pobreza. Debates metropolitanos y realidades coloniales*. Montevideo, Universidad de la República / Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación, 2001.

3. Sobre este plan demográfico e a participación de galegos na súa implementación, cfr.: Juan Alejandro Apolant, *Operativo Patagonia. Historia de la mayor aportación masiva a la Banda Oriental; con la nómina completa, filiación y destino de las familias pobladoras*. Montevideo, 1970.
4. Sobre este particular, cfr.: Carlos Zubillaga Barrera, "Identidad étnica en la inmigración gallega en Montevideo hacia comienzos del siglo XIX", *Semata. Ciencias Sociais e Humanidades*, 1999, vol. 11, pp. 175-190.

maneira capilar a estes inmigrantes, construíndo implícita e extraterritorialmente a nación. A axeitada percepción deste fenómeno supera as posibilidades instrumentais que ofrece a categoría de rede migratoria, para demandar metodoloxías sutilísimas no eido das mentalidades e da sensibilidade. A este nivel corresponden as manifestacións da relixiosidade no seo do colectivo galego.

UNHA RELIXIOSIDADE ARRAIGADA

En varios números dos anos 1801 e 1802 do xornal *Telégrafo Mercantil* de Buenos Aires, dous correspondentes que se ocultaban baixo os pseudónimos de *Infausto Pastor* e *Fortunato Titiro* polemizaron sobre a realidade da campaña da Banda Oriental, a necesidade de concorrer ao seu fomento e seguridade, a grave situación social da poboación cada vez máis miserenta das cidades e provincias interiores do vicerreinato, que podería atopar solución instalándose no rural dun xeito regulado e protexido. E, particularmente, sobre o papel que neste labor civilizador podería cumprir a Igrexa, mediante a creación de capelas rurais que actuasen como factor de concentración. O talante da Ilustración española facíase presente na visión futura do cambio operable:

Las Capillas rurales deben ser como el centro o archivo general de todas [las] utilidades, y ellas mudarían la melancólica faz de la campaña en una florida Primavera, donde compitiesen la policía, la industria, la civilización y el

5. O *Telégrafo Mercantil - Rural, Político-Económico e Historiógrafo del Río de la Plata. Por el Coronel D. Francisco Antonio Cabello y Mesa, Abogado de los Reales Consejos, primer Escritor periódico de estas Provincias, y Reyno del Perú*, impreso na Real Imprenta de Niños Expósitos de Buenos Aires, viu a luz entre abril de 1801 e outubro de 1802 [existe edición facsimilar, publicada en dous volumes nos anos 1914 e 1915 pola Junta de Historia y Numismática Americana, de Buenos Aires].

orden, consecuencias todas de una Religión en todo conforme a las relaciones y necesidades del hombre. Para un establecimiento tan útil a esta campaña no deben arredrar los obstáculos⁶.

E posto o autor a sinalar exemplos de “una obra tan augusta” realizada “voluntariamente [y] a sus expensas” por particulares, trouxo a colación o do capitán de milicias Francisco Rodríguez.

CAPELAS RURAIS OU SUBURBANAS FUNDADAS POR GALEGOS

¿Quen era este benemérito terratenente que comprendera —segundo as palabras do correspondente do *Telégrafo Mercantil*— os “puntos de pública utilidad” que indicaban a urxencia de actuar “sabidamente [sobre las causas de] los males y atrasos de [la] campaña [oriental]”? Francisco Rodríguez nacera na parroquia de Santa María de Paraños, partido de Covelo, na xurisdición episcopal de Tui, fillo do matrimonio formado por Francisco Rodríguez e María Teresa Alonso, e arribou a Montevideo no 1764 formando parte da chamada Tropa de Asamblea, un continxente formado por piquetes soltos destinado á “formación y disciplina de las milicias” das provincias rioplatenses. Os integrantes desta forza foron elixidos entre diversos rexementos: pertencía Francisco Rodríguez á dotación orixinal do Rexemento de Cabalería do Rei, na que revistaba como soldado, e foi ascendido a cabo ao producirse o seu embarque para América⁷. No servizo das armas continuou Rodríguez, aínda que pasando a

6. *Telégrafo Mercantil*. Tomo IV. Núm. 9. Buenos Aires, 27-6-1802, f. 167 (“Memoria sobre los medios de facilitar el establecimiento de Capillas en la banda del N. del Río de la Plata, mediante el de un Monte Pío Rural, y otras ventajas que pueden resultar de este sistema” [por Infausto Pastor]).

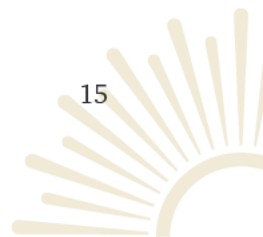
7. Sobre a conformación deste continxente e o seu destino, cfr.: Apolant, *Génesis...*, ob. cit., 2ª edición, tomo I, pp. 660-661.

prestalo nas Milicias Urbanas de Cabalería de Montevideo, o que rematou por vinculalo co comercio rural, en virtude das funcións de policía de campaña que aquelas forzas cumprían na xurisdición do sur do Río Negro, perseguindo indios indómitos, contrabandistas, malfeitores (“vagabundos”, no dicir da época). O contacto coa campaña converteuno en experto e habilitouno como práctico no deslinde e medición de campos, sendo requiridos os seus coñecementos en tal sentido polas autoridades encargadas de expedirse nas denuncias de terras rexias. Foi entón cando comezou a ser coñecido co sobrenome de *Farruco* (probablemente no sentido de atrevido, arrogante ou arriscado), e a adquirir cabezas de gando sen posuír terra precisa na que mantelas⁸. Por iso, en 1782 denunciou unhas terras rexias sobre o río Yi, entre os arroios Las Cañas e Cordobés⁹, iniciando un trámite complexo e prolongado que non obstou á ocupación das mesmas; de feito, ao ano seguinte declararía nunha información producida tamén polo galego Antonio Pereira, que se atopaba “poblando una estancia del otro lado del Yi” e que coñecía “el lugar y otros puntos de la comarca por haber andado en ellos, con anterioridad y la debida autorización, haciendo corridas y faenas”¹⁰. Veciño de Montevideo, Rodríguez casou en 1785 con Melchora Antonia Soler (filla dun rico propietario mallorquino que desempeñara numerosos

8. En 1779 subscribiu, xunto a outros “vecinos hacendados de la ciudad de Montevideo”, unha reclamación ao Síndico Procurador Xeral, denunciando a pretensión dalgúns propietarios latifundistas (Melchor de Viana e María Francisca de Alzaybar) de apoderarse, “sin otro fundamento que el ser personas poderosas”, de novas terras, imposibilitándolles aos peticionarios ter “terrenos de estancias donde logr[ar] la cría de ganados” (*Colección de Documentos para la Historia Económica y Financiera de la República Oriental del Uruguay. Publicada bajo la dirección de Juan E. Pivel Devoto*. Tomo I. Tierras 1734-1810. Montevideo, MCMLXIV, pp. 477 ss.).

9. Archivo General de la Nación. Montevideo [de aquí en diante: AGN]. Archivo de la Escribanía de Gobierno y Hacienda [de aquí en diante: AEGH]. Expedientes encuadernados. Buenos Aires. Núm. 47.

10. Citado en Huáscar Parallada, *En la otra banda del Yy*. Montevideo, 1965, p. 60.

cargos de concelleiro no cabido da cidade¹¹), da que tería dous fillos¹². Xa daquela adquiriu xunto á súa muller a casa e as terras na cidade, ostentando a graduación de axudante maior das Milicias Urbanas de Caballería.

Ao tempo que incrementaba a súa fortuna, empezou a edificar unha casa de pedra na súa estancia, convertida non só en residencia familiar durante os tempos de *faena*, que vixiaba persoalmente, senón tamén en miradoiro fronteirizo: o fogar de Rodríguez foi así “Cuartel de Asemblea das Milicias do Yi”, defendido por varias pezas de artillería, con aloxamento para a tropa e ata calabozos¹³. Foi precisamente neste enclave rural (avanzada civilizadora, ao fin) onde Rodríguez decidiu levantar unha capela baixo a advocación de Nosa Señora do Rosario. Dirixiu entón a súa solicitude ao vigairo capitular e gobernador do bispado de Buenos Aires (sé vacante), Francisco Tubau y Salas, describindo o lugar elixido e sinalando a piadosa motivación da súa iniciativa:

Francisco Rodríguez, vecino de la ciudad de Montevideo y segundo comandante de las Milicias de Caballería [...] dice: Que entre las Cañas y Córdoba [...] tiene pobladas cinco estancias con sus respectivos puestos, y considerable número de haciendas, con un número ingente de esclavos y peones

11. Ao entrar nesta familia, Rodríguez vinculouse a outros inmigrantes galegos: as irmás da súa muller, Clara Antonia e Antonia de los Santos, estaban casadas respectivamente con Antonio Salguero Fernández, oriúndo da freguesía de Santiago de Morgadáns (no bispado de Tui) e con Manuel Nieto Abelenda, natural de Santiago de Compostela. Dúas fillas do matrimonio Nieto-Soler uniríanse, á súa vez, a galegos: María Antonia Vicenta faríao con Bernardo Gestal del Río (natural do coto de Vilaboa, na freguesía de Santa María de Rutis) e María Antonia Paula con José Darriba (natural de Severísimo de Arcos, no arcebispado de Santiago).
12. Un deles, Juan Gualberto Ramón, contraeu matrimonio en 1814 con Josefa Vázquez Feijoo, filla dos galegos Juan Vázquez da Infesta (natural de Santo André de Campo Redondo, no bispado de Ourense) e María Rosa Feijoo (natural da vila de Sada, no arcebispado de Santiago).
- 13 Parallada, ob. cit., pp. 61-62.

para el cuidado de aquellas. Vista la multitud de gente que hay en estas Estancias y ya en la circunferencia de cien leguas habitan, sin tener auxilio de pasto el más leve espiritual, se constituyó el exponente a edificar un pequeño templo o Capilla (habla en lo material) a toda costa, de azotea, con los especiales interiores y sin dejar lo necesario para la celebración de Misas [...]. Estas consideraciones mueven al que expone a [...] suplicar le conceda la competente licencia para que se celebre el Santo Sacrificio en ella, bajo el concepto de que el que expone se obliga a mantener Capellán que la ofrezca¹⁴.

Ao ditaminar favorablemente sobre a solicitude de Rodríguez, o fiscal xeral eclesiástico, doutor Juan José Andrade, fixo fincapé en “ser de suma conveniencia y aun de necesidad el proveer a los habitantes y vecinos de otras Estancias de socorro espiritual, del que los tiene privados la larga distancia en que se hallan de las Parroquias de aquel distrito”, ao tempo que sinalou a conveniencia de que os capeláns que servisen o devandito oratorio, realizasen en tempo da Coresma “cuando urge el cumplimiento del precepto eclesiástico de la confesión y comunión pascual, algunas instrucciones o pláticas doctrinales sobre los preceptos más esenciales e importantes de nuestra Religión para ocurrir así en algún modo a la deplorable necesidad e indigencia de aquellos fieles en materia tan interesante”¹⁵.

O provisor bonaerense autorizou finalmente a erección do establecemento o 27 de maio de 1797, ao tempo que tamén o fixo con outras tres capelas ou oratorios rurais na Banda Oriental¹⁶. A construción da capela debeu de ter lugar mentres se requiría a

14. Transcrito por Pedro Montero López, “La Capilla de Farruco: su fundación”, en *Suplemento Dominical de El Día*. Montevideo, 18-III-1973 [p. 10].

15. *Ibidem*.

16. O oficio dirixido polo prelado ao gobernador de Montevideo, Antonio Olaguer y Feliú, identificou o establecemento de Rodríguez como “capilla rural [...] en el paraje situado entre las Cañas y Cordobés de los Campos de Montevideo” (Archivo de la Curia Eclesiástica. Montevideo [en adiante: ACEM]. Caja 100. Carpeta 3. *Capillas y oratorios públicos y privados antiguos del Uruguay y de la Argentina*).

autorización diocesana, pois xa o 6 de agosto de 1797 o dominico Pedro Curbelo —comisionado polo cura e vigairo de Montevideo, Juan José Ortiz— a habilitou para o culto, consignando os termos da cerimonia nun documento que —por falta de notario— autorizaron como testemuñas Juan Laviga e o galego Pedro Fragoso¹⁷:

Cumpliendo con la superior comisión que acepté pasé a la Estancia de Dn. Francisco Rodríguez vecino de la ciudad de Montevideo donde tiene erigida y fundada una Capilla de diez y siete varas de largo, y cinco y media de ancho, toda de piedra labrada y techada de madera de lapacho con azotea de cal y ladrillo, con una sacristía de cinco y media varas de ancho y cuatro de largo, de la misma fábrica, y la hallé decentemente adornada con mesa de altar y tarima sin comunicación a las viviendas del uso doméstico, y además proveída de decentes ornamentos para celebrar, Ara consagrada, Cáliz y Patena con manteles de altar y demás requisitos necesarios para el Santo Sacrificio de la Misa¹⁸.

Á morte de Rodríguez —acaecida en novembro de 1806—, o abandono dos labores nas súas estancias provocou o deterioro da construción, incluída a capela, que se reconstruiría trinta anos máis tarde¹⁹.

Outro galego, Antonio Baltasar Pérez, nacido en San Mamede de Seavia (freguesía do concello de Coristanco) en 1754²⁰ e establecido en Montevideo aos vinte e tres anos de idade, solicitou e obtivo en 1799 licenza para erixir un oratorio público extramuros, na zona coñecida como Arroyo Seco. Afincado nos Propios da cidade,

17. Natural de Santa Eulalia de Pardemarín, na xurisdición compostelá, foi o pai de Bernardina Fragoso, muller do primeiro presidente da República Oriental del Uruguay, xeneral Fructuoso Rivera.

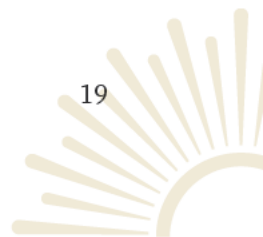
18. Transcrito por Montero López, ob. cit.

19. Cfr. a testamentaría dos esposos Rodríguez-Soler en: AGN. Archivos Judiciales [en diante: AJ]. Juzgado Civil de 4º Turno, primer paquete, 1835, legajo 1.

20. Fillo de José Pérez e de Dorotea Rodríguez Villar de Riobó (Ricardo Goldaracena, *El libro de los linajes. Familias históricas uruguayas del siglo XIX*. Montevideo, Arca Editorial, 1976, p. 218).

Pérez comezou como panadeiro, pero ampliou os seus negocios á moedura de trigo e ao comercio de gran, cereais e outros produtos, así como á fabricación de ladrillos, ata conseguir unha regular fortuna²¹. En 1779 casou con María Serantes, natural de San Martiño de Covas (parroquia do antigo concello de Serantes), que integrara o continxente de familias destinadas ao frustrado plan poboador da Patagonia²². Deste consorcio naceron oito fillos (os catro homes involucrados nas guerras de Independencia), dos cales quedou abundante descendencia en Uruguai e Arxentina. Ás actividades económicas sumou Pérez o cumprimento de obrigas cívicas (en 1784 foi xuíz comisionado na xurisdición de Arroyo Seco) e militares (revestiu nas milicias auxiliares de extramuros de Montevideo —nas que acadou o grao de tenente coronel—, intervindo nos combates do Buceo e do Cardal, durante a invasión inglesa de 1807). Preocupado o matrimonio Pérez-Serantes polas dificultades que os habitantes da zona de *chacras* de extramuros tiñan para concorrer regularmente aos oficios relixiosos na cidade ou nas capelas e viceparroquias dos Propios, decidiron edificar xunto á súa residencia (coñecida como *Casa de Pérez*²³) un oratorio público

21. O *Padrón de Montevideo y extramuros*, de 1803, consignou que no seu establecemento vivían 38 escravos, 7 escravas e 4 peóns (Apolant, *Génesis...*, ob. cit., 2ª. ed., tomo I, p. 404).
22. María fora agregada á familia do seu cuñado, Benito Seoane (natural da freguesía de San Xoán de Esmelle, no antigo concello de Serantes), casado con Josefa Serantes; separouse do continxente de familias poboadoras para contraer matrimonio con Antonio Baltasar Pérez, quen redimiu as obrigas da súa cónxuxe coa Real Facenda mediante o pagamento de 154 pesos (Apolant, *Operativo Patagonia...*, ob. cit., p. 238).
23. A casa atopábase edificada na proximidade dunha praia da baía de Montevideo, na que Antonio Baltasar fixo construír un peirao de madeira coa finalidade de facilitar o seu tráfico mercantil. O conxunto foi rexistrado polo debuxante Juan Manuel Besnes Irigoyen en 1832 nunha perspectiva realizada desde a praia na que figuran a casa, o depósito e a capela (cfr.: Horacio Arredondo (h), “Iconografía uruguaya. La obra de Juan Manuel Besnes e Irigoyen”, *Revista de la Sociedad ‘Amigos de la Arqueología’*. Tomo III. Montevideo, 1929, na páxina 65 reproducése esta acuarela baixo o título “Vista de la casa y de la capilla de Pérez, en el Arroyo Seco, tomada desde el muelle, el 19 de abril de 1832”.

baixo a advocación mariana. Concedida a licenza pertinente o 2 de outubro de 1799²⁴, procedeuse á súa construción anexa á casona familiar, librada aos fieis xa no ano 1800. Para ornar o altar, os donantes trouxeron de Galicia unha imaxe de vulto da Virxe que, desaparecida a capela (ao producirse unha reorganización das vías), aínda se conserva na parroquia de Nosa Señora do Perpetuo Socorro (nas inmediacións da *Casa de Pérez*). Na capela tivo lugar o 20 de xuño de 1814 a subscrición das condicións de rendición da praza de Montevideo e a súa entrega pola autoridade española ao xefe sitiador Carlos María de Alvear, representante do goberno de Buenos Aires²⁵. María Serantes —terciaria franciscana— deulle poder para testar ao seu home Antonio Baltasar Pérez en setembro de 1816; protocolizando as últimas vontades dela, o seu cónxuxe consignou a decisión de que a capela “quedase separada de la partición de bienes que se ha[bría] de hacer entre los herederos, por ser una obra pía que dejaba a beneficio del vecindario”²⁶.

24. Aníbal Barrios Pintos, “Aquí cerca y ahora... La histórica casa del arroyo Seco”, *Suplemento Dominical de El Día*. Montevideo, 31-I-1971.

25. Representaron o mariscal Gaspar de Vigodet (capitán xeneral das Provincias do Río de la Plata) nestas negociacións o alcalde de primeiro voto Miguel Antonio Vilardebó, o capitán do navío Juan Jacinto de Vargas, o doutor José Acevedo y Salazar e o segundo cónsul do Tribunal de Comercio José Gestal y Castro (natural da Coruña). Na crónica poética (contemporánea) do sitio de Montevideo, debida a Francisco Acuña de Figueroa (fillo do Ministro de Real Facenda Jacinto Acuña de Figueroa, natural da freguesía de San Martín de Salcedo, no concello de Pontevedra), consignouse o episodio nos seguintes versos: “Vilardebó con Gestal, / Vargas y Acevedo, fueron / Los que a las nueve salieron / A obtener la absolución. / Hasta el portón a esperarlos / Con pequeña escolta vino / Del General argentino / El ayudante Rolón. / Alvear en la *Capilla* / De Pérez los recibe, / Y el tratado suscribe / Sin que haya restricción” (Francisco Acuña de Figueroa, *Diario histórico del sitio de Montevideo en los años 1812-12-14*. Tomo II. Montevideo, Biblioteca Artigas, 1978 [Colección de Clásicos Uruguayos. Vol. 158], p. 344 [anotación correspondente ao luns 20 de xuño de 1814]).

26. AGN. AEGH. Protocolo Contratos de particulares. Tomo 23, fs. 150v./163.

UN CURA CIVILIZADOR: AMENEDO MONTENEGRO

Se os casos analizados anteriormente deron conta dunha forma de cumprir os deberes dos laicos en materia do culto para coa comunidade na que vivían e traballaban, achegando os medios para facer posible a reunión litúrxica en sagrado, e iso comportou esforzos materiais ao límite das posibilidades que o medio permitía (sobre todo, no eido arquitectónico e ornamental), o que abordaremos a seguir —do que foi protagonista un cura nacido en Galicia— inscribiuse nun terreo de converxencias misionais: evanxélica e civilizadora. Trátase do labor que por case medio século cumpriu na Banda Oriental o sacerdote Manuel de Amenedo Montenegro, nacido na parroquia de Santa María de Cullergondo o 21 de decembro de 1756, fillo de Francisco José Amenedo y Montenegro e de Josefa Prego Ron y Seixas²⁷, pertencentes á fidalguía da xurisdición betanceira, con vínculo de morgado no Pazo da Cerca²⁸.

Segundón de fidalgos rurais, o destino de Manuel —coma o doutros dos seus irmáns²⁹— terminou sendo a carreira eclesial. En 1776 solicitou (por “hallarse in-

27. Os pais de Manuel contraeron matrimonio en Santa Eulalia de Codeso, aínda que ambos eran veciños de Cullergondo. Ben que non puidemos confirmar este extremo, a avoa paterna de Manuel (Josefa María Jacinta de Ponte y Andrade) debeu ser familiar achegada da avoa paterna de Bolívar (Petronila de Ponte Andrade), o que faría que o cura actuante na Banda Oriental e o *Libertador* fosen primos segundos.

28. Sobre a condición fidalga da familia e as comprobacións realizadas ao efecto en 1784 polo irmán maior de Manuel, Ángel Bernardo de Amenedo Ron Andrade y Montenegro, cfr.: Fr. José-Santiago Crespo Pozo o. m., *Blasones y linajes de Galicia*. Tomo II (Parte genealógica A-F). Santiago de Compostela, Editorial de los Bibliófilos Gallegos, MCMLXII, p. 70.

29. Os pais de Manuel tiveron en total oito fillos, dos que catro foron relixiosos: ademais de Manuel, Pedro Antonio —que foi cura de Santa María de Régoa—, Pedro Vicente —que o fora de San Cristovo de Mesía— e Antonia —monxa en Belbís— (Luis Astigarraga, “Un cura de 1800. Manuel de Amenedo Montenegro”, *Boletín Histórico del Ejército* 251-254. Montevideo, 1978, p. 7 [segundo datos proporcionados ao autor polo párroco de Cullergondo, José Codesido Vázquez, en outubro de 1975]).

clinado al estado eclesiástico”) ser admitido “para prima tonsura con la asignación a la [...] Iglesia de Santa María de Cullergondo”³⁰, obtendo as ordes menores de mans do arcebispo compostelán Francisco de Bocanegra y Givaja³¹. Ao producirse en xuño de 1777 o nomeamento do frade galego Sebastián Malvar e Pinto para a diocese de Buenos Aires, Amenedo obtivo lugar entre os familiares do novo prelado, a quen acompañou na súa viaxe ao Río de la Plata³². Embarcaron o bispo Malvar e os seus acompañantes na Coruña o 19 de setembro de 1778 a bordo da fragata correo *La Princesa*, na que tamén viaxou o primeiro continxente de poboadores destinados á Patagonia, composto por seis familias³³. Tivo así Amenedo oportunidade de confraternizar con varios galegos pobres e necesitados (oito adultos e nove nenos tiñan esa procedencia e condición) en tránsito a un horizonte ignoto; con algún deles reencontrárase poucos anos máis tarde, ao desempeñar as súas funcións no curato de San Carlos.

30. Arquivo Histórico Diocesano. Santiago de Compostela [en diante: AHDSC]. Fondo Xeral. Serie Sagradas Órdenes. Legajo 977 [súplica de Manuel Tomás Amenedo].

31. Non consta na “súplica” referida na nota precedente, que Manuel realizase os seus estudos en ningún dos colexios maiores composteláns nin no colexio menor de San Xerome. Como a súa aspiración era a un beneficio menor, é probable que a súa formación —obtida nalgún dos colexios relixiosos existentes na diocese—, sumada á súa condición social resultasen suficientes na apreciación do prelado para a ordenación. Sobre a inexistencia de seminarios na sé metropolitana ata 1829 e as alternativas de formación dos relixiosos, cfr.: Xosé Ramón Barreiro Fernández, “La Galicia del Antiguo Régimen. Enseñanza, ilustración y política”, en Francisco Rodríguez Iglesias (dir.), *Galicia. Historia*. Tomo IV. A Coruña, Hércules de Ediciones, 1991, pp. 31-32.

32. Nesta ocasión Manuel renunciou á súa lexítima paterna a favor da súa nai viúva e dos seus sete irmáns (cfr.: Manuel Castro López, “Don Manuel de Amenedo Montenegro”, *Revista Histórica*. Publicada por el Archivo Histórico Nacional. Ano II. Núm. 6. Montevideo, marzo de 1910, p. 792).

33. De tres destas familias eran galegos os dous cónxuxes, dunha delas era galego o marido, e da outra era galega a muller; os nove nenos que as compoñían eran todos nados en Galicia (Apolant, *Operativo Patagonia...*, ob. cit., pp. 227-230).

Adscrito á secretaría de cámara e castrense e gozando da confianza do prelado, Amenedo foi adquirindo novas máis precisas sobre a realidade dos extensos territorios da xurisdición episcopal. O bispo Malvar propúxolle en xuño de 1780 ao vicerrei de Buenos Aires (na súa calidade de Vice Real Patrón) a creación de novas parroquias na diocese, “para el socorro de las necesidades espirituales que padec[ía]n sus moradores”, nalgunhas partes “por habitar distantes de las parroquiales de que son feligreses; en otras por haberse multiplicado el vecindario desde sus primeros establecimientos y no poder los párrocos ministrárselo, y en muchas por los ríos intermedios; y finalmente en las más por la concurrencia de todos estos impedimentos”³⁴. Producido o parecer conforme do vicerrei, o bispo Malvar resolveu separar, dividir e desmembrar da xurisdición parroquial das respectivas igrexas matrices, seis novas igrexas parroquiais no territorio da Banda Oriental (Rosario, Víboras, Espinillo, Santo Domingo Soriano, San Fernando de Maldonado, e San Carlos), dispoñendo seguidamente a provisión destas mediante concurso. Celebrado este de acordo ás normas canónicas e ás disposicións reais³⁵, Amenedo foi ordenado *in sacris* e designado cura párroco, vigairo foráneo e xuíz eclesiástico de San Carlos de Maldonado o 23 de xuño de 1781. Permaneceu ata agosto en Buenos Aires, trasladándose posteriormente a Montevideo, onde se atopaba o vicerrei Vértiz, de quen recibiu

34. Archivo de la Curia Eclesiástica de Buenos Aires [en diante: ACEBA]. Archivo de la Notaría Eclesiástica. Legajo 76. Expediente 13.

35. Os aspirantes debían ser examinados por un tribunal presidido polo bispo, pero unha vez constatado en diversas dioceses americanas que o exame “se reducía a señalar el deán o el prebendado que presidiese el cabildo un canon o capítulo del Concilio Tridentino sobre el cual era examinado el pretendiente sin tocarse otra materia, por cuyo medio si tenía favor podía ir prevenido, y quedar aprobado aunque ignorase lo más esencial de la teología moral”, o rei Carlos III dispuxo por Cédula de 10 de abril de 1779 que os examinadores “extendiesen sus preguntas a diversas materias, de modo que se pudiese reconocer la suficiencia de los opositores” (Manuel Josef de Ayala, *Diccionario de gobierno y legislación de Indias* [1792]. Edición e estudos: Marta Milagros del Vas Mingo. Madrid, Ediciones de Cultura Hispánica, 1989, p. 45).

o encargo de informar sobre a situación (particularmente, sobre as vivendas) das familias poboadoras desviadas a San Carlos. Nesta vila tomou posesión da súa reitoral o 13 de setembro de 1781³⁶.

Iniciaba o novo sacerdote galego a súa aventura misional na Banda Oriental. Pasaba da relativa comodidade que lle conferiran os labores burocráticos na contorna do prelado a desempeñar o de *cura de almas* nunha modesta vila con inmensa xurisdición rural e fronteiriza; o desafío poñería a proba a súa fortaleza espiritual e física. Entre os múltiples e diversos labores encomendados á súa xestión, destacaban o coitado pastoral dos fieis mediante a administración dos sacramentos e a predicación da Palabra, a atención das instalacións parroquiais (que supoñía frecuentemente a construción ou reparación do templo, as súas torres e campanarios, pero tamén o mantemento do cemiterio, a preservación vixiante dos rexistros sacramentais, e a digna ornamentación do recinto sagrado), a intervención en causas xudiciais sobre delitos públicos e escandalosos, a defensa da inmunidade persoal a favor do reo que obtivese asilo en lugar sagrado, a policía de costumes (“exterminar vicios e plantar virtudes”), a intercesión ante os poderes seculares en defensa da freguesía en asuntos sociais e económicos, a selección de colaboradores (xa eclesiásticos: tenentes curas ou curas excusadores; xa laicos: notarios eclesiásticos, mordomos ou ecónomos), o manexo contable dos recursos ordinarios (dereitos de estola, primicias da demarcación correspondente) e extraordinarios (esmolos, doazóns ou oblacións doutra natureza).

A vila de San Carlos, sede do curato asignado a Amenedo, fora fundada no ano 1763 polo gobernador de Buenos Aires, Pedro de Cevallos, logo do seu triunfo sobre as armas lusitanas no prolongado preito fronteirizo que enfrentou as dúas coroas e que epilogou na ocasión coa incorporación da provincia de Río Grande ao dominio español. Numerosas familias portuguesas (orixinarias dos Azores) foron entón trasladadas ao nacente poboado, configurando a rede demográfica fundacio-

36. Archivo General de la Nación Argentina, *Tomas de Razón de Despachos Militares, Cédulas de Premio, Retiros, Empleos Civiles y Eclesiásticos, Donativos, etc. 1740-1821*. Buenos Aires, 1925, p. 46.

nal. A segunda expedición de Cevallos ao Río Grande foi interrompida pola subscripción do tratado preliminar de San Ildefonso, formalizado definitivamente en 1777, que supuxo a devolución daquel territorio á coroa lusitana e que permitiu que as familias portuguesas obrigadas no seu momento a poboar San Carlos puidesen retornar ás súas terras riograndenses cos seus utensilios de traballo e outros bens móbiles, vendendo (malbaratando, máis ben) as súas precarias vivendas. Produciuse entón unha grave crise de poboación que se intentou superar mediante o expediente de trasladar parte das familias destinadas ao fracasado poboamento á Patagonia, que se atopaban estantes en Montevideo, sen ocupación e con forte gravame da Real Fazenda. Afirmaba ao respecto o vicerrei Vértiz, que era factible poñer algunhas familias “en el pueblo nuevo de San Carlos para que se emple[ara]n con utilidad en las labores del campo, valiéndose del ganado que [tenía] el Rey en aquellos parajes y habitando algunas casas que dejaron abandonadas las familias portuguesas que se han retirado”³⁷. Cumprido este proxecto (que tendía a solucionar parcialmente dous problemas: o do despoboamento de San Carlos e a útil colocación dos poboadores “patagónicos” sen destino), remataron por radicarse —entre maio de 1780 e xullo de 1781— trece familias galegas³⁸ compostas por 51 persoas (20 adultos e 31 menores). Con estes paisanos encontrouse Amenedo ao asumir a reitoral: con algúns compartira as vicisitudes da viaxe por mar desde A Coruña, con outros contribuiría anos máis tarde á fundación da Vila de Rocha, cos máis trabaría uns vínculos que trans-

37. Citado por Apolant, *Operativo Patagonia...*, ob cit., p. 112 [oficio do vicerrei Vértiz de data 20 de xullo de 1780].

38. Considéranse familias galegas aquelas nas que ambos os cónxuxes, ou un deles, tiñan tal procedencia; no segundo caso (os outros cónxuxes eran un catalán, un portugués, un leonés e unha leonesa, e un asturiano) todos residentes en Galicia entre a data do seu casamento e a do alistamento na expedición colonizadora.

cenderon a relación sacerdote/fregués³⁹. Cumprindo o encomendado polo vicerrei, Amenedo abocouse a estudar a situación das familias “patagónicas” destinadas á vila carolina, en especial referencia ás súas necesidades de vivenda. Constatou entón que as casas abandonadas polos azorianos reintegrados aos dominios de Portugal foran obxecto de especulación por parte de autoridades ou residentes anteriores en San Carlos, sen que se achasen dispoñibles en número suficiente nin en condicións de habitabilidade ao tempo que se producía a chegada dos novos poboadores, que tiveron que arrendar *ranchos* na vila ou campos na xurisdición rural, con detrimento dos seus recursos e sen contar durante un prolongado lapso con ningún tipo de asistencia da Real Facenda. Así o comunicou o vicerrei, tomando partido polos seus fregueses:

[...] me impuse muy por menor del asunto, y encontré que los pobladores gemían envueltos en la más indecible miseria, como habitantes en un país extraño, y sin el principal auxilio de habitaciones para repararse de las incomodidades de los tiempos, porque fue todo obra de la invención o ligereza en el que propuso para colocación de ellos, las casas que habitaban y dejaron los portugueses⁴⁰.

39. Tal foi o caso de Bernabé de Cal y Malvar, labrego, carpinteiro e “algo” xastre, natural de San Martiño de Beariz, na xurisdición diocesana de Ourense, casado e aveciñado en Santa María de Lampaza. Coa súa muller Anastasia Cancela Gómez e dous fillos (un home e unha muller) estableceuse en San Carlos en maio de 1780. Co correr dos anos consignouse ao seu respecto: “Se ocupa en varios ramos de industria”. Foi o representante de todos os poboadores “patagónicos” asentados en San Carlos, Maldonado, Pando e Montevideo, nas súas reclamacións ante a Real Facenda (Apolant, *Operativo Patagonia...*, ob. cit., *passim*).

40. AGNA. Interior. Doc. 19. Exp. Núm. 14. Transcrito por Florencia Fajardo Terán, *Historia de la ciudad de San Carlos*. Tomo I (*Orígenes y primeros tiempos*). Montevideo, 1953, p. 130.

O edificio destinado ao culto na vila carolina era, no momento de asumir Amenedo o seu curato, pouco máis ca un *rancho* de palla. Pasada unha década do seu ministerio, embarcouse na ardua tarefa de construír un templo novo, considerando innobre a situación existente. O seu relato de 1816 sobre este particular mantén o frescor testemuñal do momento:

A últimos de mayo de [17]92 estando confesando algunas personas en la Iglesia vieja de paja de esta Villa, [...] al salir del confesionario para decir Misa me caí en el suelo porque tenía las piernas varadas de frío y de la humedad de aguas que habían corrido por una ventana del Sur hacia la tarima del Confesionario a cuyo tiempo estando haciendo oración, y mementos, se me enterneció el corazón y exclamé diciendo entre mí: “¿Es posible Señor que los hombres no puedan vivir en una choza de paja como esta, y que Jesucristo Rey de los Cielos y Tierra ha de permanecer bajo este techo pajizo tantos años, cuando las cocheras de Buenos Aires tienen mejores paredes y techos?” Con este desahogo recibí algún consuelo, y desde entonces me propuse hacer Iglesia y Dios me ayudó venciendo muchas dificultades y persecuciones, que nunca faltan en tales obras⁴¹.

A obra levou case oito anos, tivo un custo superior aos vinte mil pesos (dos que Amenedo proporcionou da súa facenda preto de cinco mil), involucrou a veciñanza en múltiples modalidades de colaboración (doazóns, traballo persoal, materiais) e culminou levantando un dos máis orixinais expoñentes da arquitectura relixiosa da Banda Oriental. A construción —que os seus iniciadores quixeron “no hubiera otra igual en la campaña fuera de las ciudades”— é “ruda [e] sólida” ao dicir do arquitecto Juan Giuria, que a estudou detidamente: dunha única nave, cuberta por bóveda de canón, ten trinta metros de longo por sete de ancho. Os “paramentos

41. Transcrito por Florencia Fajardo Terán, *Historia de la ciudad de Rocha*. Tomo I (*Orígenes y primeros tiempos*). Montevideo, 1955, pp. 85-86.

interiores presentan una serie de arcos y nichos que atenúan su aspecto pesado y macizo”. Sen coñecerse con precisión quen foi o seu arquitecto ou alarife⁴², si está amplamente documentado o labor de Amenedo en todo o referido ao seu orzamento, construción e decoración⁴³. O impacto visual que aínda hoxe provoca este templo (do que Isidro Más de Ayala dixo: “Es el más hermoso sólido de todo el país”⁴⁴), vén dado polo espesor dos muros, o papel xogado polos anexos contiguos (san cristía, baptisterio, despacho parroquial) no soporte da pesada bóveda, e os voluminosos contrafortes de sección trapezoidal de máis de tres metros de saínte e importante espesor. Todo iso alixeirado na fachada por tres aberturas de medio punto que dan acceso ao atrio de entrada. Dúas torres campanario flanquean a construción sobrevoando a cornixa principal e rematando en pequenas cúpulas revestidas con

42. Coñécense opinións e avaliacións contemporáneas do seu custo, así como copias do plano orixinal, debidas aos enxeñeiros José del Pozo y Marquy e José García Martínez de Cáceres, pero sen que conste de maneira certa a súa participación no deseño (cfr. Carlos Seijo, “Apuntes sobre San Carlos y su iglesia colonial”, *Revista de la Sociedad 'Amigos de la Arqueología'*. Tomo III. Montevideo, 1929, pp. 178-245); Diego Angulo Míguez, *Planos de monumentos arquitectónicos de América y Filipinas existentes en el Archivo de Indias. Estudio de los planos y de su documentación*. II. Madrid, Universidad de Sevilla / Laboratorio de Arte, 1939, pp. 556-557; Guillermo Furlong S. J., *Arquitectos argentinos durante la dominación hispánica*. Buenos Aires, Editorial Huarpes, MCMXLVI, pp. 258 y 301; Juan Giuria, *La arquitectura en el Uruguay*. Tomo I. *Época colonial*. Montevideo, Universidad de la República / Facultad de Arquitectura / Instituto de Historia de la Arquitectura, 1955, p. 123).

43. Na decoración do templo interviñeron varios indios guaraní, hábiles artesáns (cfr.: Rodolfo González Rissotto - Susana Rodríguez Varese, “Contribución al estudio de la influencia guaraní en la formación de la sociedad uruguiaia”, *Revista Histórica*. Ano LXXV (2ª. época). T. LIV. Núm. 160-162. Montevideo, abril de 1982, pp. 292-293).

44. Isidro Más de Ayala, *Y por el sur el Río de la Plata*. 2ª. edición [Buenos Aires, 1959], p. 100.

azulexos. Giuria suxire certo parangón coas “antiquísimas iglesias europeas que se construyeron después de pasados los terrores del año 1000”⁴⁵.

A extensa xurisdición do curato de San Carlos (que limita ao oeste polo arroio Maldonado Grande, ao leste por Santa Teresa, ao norte polos arroyos Aiguá e Cebolaltí, e ao sur polo Río de la Plata), da que Amenedo foi celoso custodio, constituíu “frente a la indeterminación de otras jurisdicciones políticas y civiles”⁴⁶, un campo aberto á irradiación dos veciños nos seus labores da terra e, sobre todo, no coidado e rodeo da gandería. O problema da *cura de almas* da freguesía estante na rexión de Rocha (no límite cos dominios lusitanos) foi unha constante preocupación de Amenedo; unida á pretensión vicerreinal de asentir núcleos de poboación que servisen de vixilancia e contención fronteiriza, auspiciaría a fundación da vila de Rocha. De tal modo, na complexa relación de poderes, o labor de Amenedo puxo en valor o concepto de *fregués* e a lexitimidade dos seus dereitos e aspiracións (polo mesmo a pertinencia de que a súa defensa fose asumida desde sé eclesiástica, próxima e involucrada) fronte ao concepto xurídico-administrativo de *veciño* (non sempre apoiado polas autoridades afastadas do lugar, e carente de expresión no caso carolino, por ausencia de cabido de seu)⁴⁷. Impulsor da construción da capela de Nosa Señora dos Remedios de Rocha para servir os fregueses que habitaban na campaña da súa contorna, Amenedo consagraría o modesto templo en novembro de 1794, contribuíndo con “los ornamentos y demás utensilios necesarios [...] en atención a que la Real Ha-

45. Giuria, ob. cit., p. 122. Na descrición arquitectónica seguimos este autor, contrastando a súa minuciosa análise coa observación directa do edificio, declarado oportunamente “patrimonio histórico” do Uruguai.

46. Fajardo Terán, *Historia de la ciudad de Rocha...*, ob. cit., p. 77.

47. Esta suxestiva confrontación de poderes (que habería de ter expresión posterior no aliñamento do clero da Banda Oriental na causa independentista) foi sinalada oportunamente por Fajardo Terán (cfr.: Florencia Fajardo Terán, *Sembrador de pueblos*. Maldonado, Intendencia Municipal de Maldonado, 1977, p. 14).

cienda no ha[bía] dado caja de Capilla”⁴⁸. En tal ocasión bendiciu matrimonios, bautizou nenos e deu sepultura eclesiástica a adultos e párvulos no cemiterio do novo templo. Verdadeira capela rural, a de Rocha foi concitando ao seu redor o asentamento de novos fregueses, en particular o núcleo de poboadores “patagónicos” considerado como fundador da vila⁴⁹. Pero se as autoridades vicerreinais ratificaron na ocasión o concepto de establecemento relixioso como aglutinador da poboación, desentendéronse inmediatamente de sufragar os gastos do sacerdote encargado —que foi o pai Juan Manuel Morillo, “capelán” das familias poboadoras—, que correrían as expensas da viceparroquia de Rocha a cargo da reitoral de San Carlos.

O labor pastoral de Amenedo non se reduciu, non obstante, aos mesteres habituais no medio rural da época, nin sequera aos desafíos que o mesmo impoñía en virtude da extensión da xurisdición asignada, senón que se viu conmovido polos feitos bélicos que tiveron lugar na Banda Oriental durante as dúas primeiras décadas do século XIX: a resistencia á invasión inglesa e as loitas independentistas. No marco das estratexias adoptadas por Gran Bretaña para sortear os trastornos provocados polo bloqueo continental disposto na súa contra por Napoleón, ao tempo que castigar a alianza hispano-francesa, o vicerreinado do Río de la Plata soportou entre 1805 e 1807 dúas expedicións punitivas británicas, sufrindo mesmo a ocupación da sé bonaerense. No decorrer do segundo deses intentos por substituír o dominio español na rexión, as forzas inglesas operaron sobre o litoral rioplatense en dirección leste-oeste, comezando as súas accións bélicas na cidade de Maldonado, que despois dunha breve resistencia foi librada a saqueo, fuxindo a pé cara á vila de San Carlos, que estaba preto de alí, a maior parte das familias que a poboaban, os restos da forza militar que a gornecía e outros funcionarios da administración local. En San Carlos arbitráronse as poucas medidas que era posible adoptar, xa non para conter o pulo dos invasores, senón para salvagardar a vida da poboación e os bens mobles máis pre-

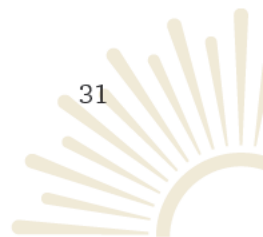
48. Oficio de Amenedo Montenegro ao bispo de Buenos Aires Manuel de Azamor y Rodríguez, datado en San Carlos o 2 de xaneiro de 1795, transcrito por Astigarraga, ob. cit., pp. 63-64.

49. Fajardo Terán, *Historia de la ciudad de Rocha...*, ob. cit. pp. 63-64.

cisos para a subsistencia. A vila foi evacuada, dirixíndose os veciños e estantes ás *chacras* e estancias da xurisdición, “quedando sólo el cura [Amenedo], el alcalde y unos 15 o 16 viejos del pueblo”⁵⁰. Os ingleses fixéronse presentes en San Carlos o 2 de novembro de 1806, sendo o seu cura párroco protagonista, nos días seguintes, dos acontecementos que conmoveron a freguesía. Así os consignou: o día 4 —onomástica do Patrono— foi “tan triste que no se le pudo cantar misa, por andar los cantores huidos, como muchos más, asustados por todas partes”; o día 7 tivo lugar un combate entre os ingleses e a partida española ao mando do comandante Agustín Abreu, quen foi ferido mortalmente (“Sin embargo fue auxiliado por el cura de San Carlos [...] que lo vino a buscar y lo condujo a la Loma, donde había sido el ataque y lo confesó y le administró la Santa Unción en el campo [...]”). Amenedo pasou todo o día na escena do combate, asistindo os feridos (“administrando el sacramento de la penitencia y el de la unción, llevando caldo a los heridos enfermos”) e dispoñendo a sepultura dos mortos. A custosa angueira produciulle un esgotamento que obrigou a que os médicos Juan Pérez García e José Díaz o recoñecesen, consignando a “mucha debilidad que padeció de resulta de sus caminatas”⁵¹. Custodio da súa igrexa e da súa grea, Amenedo non as abandonou durante o lapso que durou a presenza inglesa na rexión (onde, ademais das accións dos invasores houbo que sinalar as “lástimas y desórdenes de muchos militares de la partida española que han entrado a las pulperías del pueblo, sin subordinación a sus jefes y oficiales”). Ao redactar o seu diario dos acontecementos, estampou unha aguda observación sobre o vivido, quizais antici-

50. Un relato circunstanciado das peripecias vividas en San Carlos foi elaborado por Amenedo nun manuscrito autógrafa obrante no AGNA (Buenos Aires, Sala IX, Leg. 3-1-3), exhumado e publicado por Alberto M. Salas, “Diario de San Carlos (octubre 29-28 de diciembre de 1806)”, *Suplemento Dominical de El Día*. Montevideo, 21-XI-1982, 28-XI-1982, 5-XII-1982.

51. Para alivialo nas súas tarefas, o 27 de decembro de 1806 chegou a San Carlos outro sacerdote galego, Andrés Barreiro, como tenente cura.

padora dos anos que estaban por vir: “Una cosa es de admirar: que los nuestros han peleado más por la fe y por la patria que por su Rey”⁵².

Se os avatares da resistencia ao inglés desafiaron o cura galego, moito máis habería de facelo o feito revolucionario que a partir do pronunciamento xuntista de maio de 1810 en Buenos Aires, irradiaría sobre os territorios do vicerreinado o seu potencial independentista. O clero da Banda Oriental optou masivamente pola causa revolucionaria, motivando que o gobernador de Montevideo, Gaspar de Vigodet, elevase ao bispo de Buenos Aires Benito de Lué y Riega, en decembro de 1811, máis ca unha queixa, un severo axuízamento moral e político: “Las ovejas de la grey de S.S.I. se hallan entregadas a lobos carniceros”⁵³. A situación dos sacerdotes españois (“europeos”, na eufemística formulación da Asemblea Xeral Constituínte reunida en Buenos Aires no 1813) non resultou fácil, demandados como estiveron —dunha banda— polo seu xuramento de fidelidade á Coroa⁵⁴ e —da outra— polos requiri-

52. Todas as citas precedentes corresponden á exhumación realizada por Salas, no *Suplemento Dominical de El Día* correspondente ao 21-XI-1982 [p. 13].

53. Baldomero M. Vidal, “Los grandes sacerdotes que rodearon a Artigas”, *Tribuna Católica* 3. Montevideo, 1950, p. 27.

54. En xaneiro de 1816 o Breve de Pío VII, ditado a instancias do embaixador español en Roma, non deixou lugar a dúbidas respecto da conduta que os sacerdotes americanos deberon adoptar fronte ao feito revolucionario: “Ánimo, pues, venerables hermanos y queridos hijos, vosotros que procederéis al impulso de nuestras exhortaciones paternas; recomendad la obediencia debida a vuestro Rey y, con todas vuestras fuerzas, la fidelidad a que con él se está obligado; tratad de haceros dignos de los pueblos confiados a vuestra guarda, haced que se aumente para vosotros nuestra gracia y la de vuestro Rey, de la cual gozaréis ya y obtendréis en el Cielo, la recompensa de vuestros sacrificios y de vuestras penas, por Aquel que da a los pacíficos la beatitud y el título de hijos de Dios” (transcrito en Lucas Ayarragaray, *La Iglesia en América y la dominación española*. Buenos Aires, Librería Nacional, 1920, p. 184).

mentos imperiosos das novas autoridades⁵⁵. Amenedo resolveu este desafío adheríndose cedo á causa americana: en agosto de 1811 doou un escravo para contribuír —co valor da súa venda— á Biblioteca Pública de Buenos Aires; en decembro de 1812 entregou quince fanegas de trigo moído para os enfermos do hospital de guerra das tropas que asediaban Montevideo; en xaneiro de 1813 pagoulle vinte e un pesos correntes ao comandante da gornición patriota de Maldonado⁵⁶. Estas manifestacións “incontestables en [...] fomento y defensa” da revolución, sustentaron a formal solicitude que Amenedo elevou á Asemblea Xeral Constituínte das Provincias Unidas do Río de la Plata o 22 de marzo de 1813, impetrando que se o corpo soberano “le hallase digno de adoptarle por su hijo” lle librase a carta de cidadanía correspondente. Sinalou entón que era “oriundo de España, a donde tuvo su educación y estudios en Santiago de Galicia”, que chegara ao Río de la Plata “bajo la protección del Excmo. Señor Malvar”, e que nomeado cura de San Carlos levaba trinta e dous anos servindo a súa grea no espiritual, que “convidado por el Excmo. Señor Malvar para regresar a España con él, [...] no aceptó, porque estaba reservado para vivir y morir entre sus feligreses los [...] días que le rest[ara]n de su vida”, “que ha[bía] sido siempre unido a la causa que [la Asamblea] def[endía] justamente”, e que —en fin— “su de-

55. Por decreto da Asemblea Xeral Constituínte do 3 de febreiro de 1813 dispúxose que no termo de tres meses fosen removidos dos empregos eclesiásticos todos os europeos residentes “en toda la comprensión del territorio de las provincias” que non obtiveran o título de cidadanía. E outro decreto, do 6 de febreiro de 1813, regulou as condicións para obter ese título, dispoñendo que o europeo que o solicitase debía “acreditar de un modo fehaciente no sólo una decidida adhesión a la sagrada causa de la libertad de América desde la gloriosa revolución de [las] provincias [unidas], sino el haber hecho esfuerzos y servicios públicos, e incontestables en su fomento y defensa” (Emilio Ravignani, *Asambleas constituyentes argentinas. Seguidas de los textos constitucionales, legislativos y pactos interprovinciales que organizaron políticamente la Nación. Tomo I: 1813-1833*. Buenos Aires, Instituto de Investigaciones Históricas de la Facultad de Filosofía y Letras, 1937, pp. 7-8).

56. AGN. AEGH. Año 1816. Exp. Núm. 44 (documentos anexos números 2, 3 e 4).

cisión [era] reconocer y sostener, como a su única Patria la que [la Asamblea] representa[ba] por la unión y voluntad de los Pueblos de las Provincias Unidas”⁵⁷. O Poder Ejecutivo establecido en Buenos Aires comunicou por oficio o 6 de abril de 1813 que a Asemblea lle concedera a Amenedo o “título de Ciudadano”. Daquela, o cura de San Carlos xa participara da reunión que na súa vila se celebrara para elixir deputado ao Congreso, convocado por Artigas coa finalidade de estudar o recoñecemento por parte da Provincia Oriental da Asemblea reunida en Buenos Aires e a designación dos seus representantes^{58, 59}. A adhesión de Amenedo á causa revolucionaria non decreceu, contribuíndo con fanegas de trigo correspondente ás súas primicias, madeira para caixas de fusís, e cartos en efectivo para “auxilio y socorro de las tropas”⁶⁰.

As pugnas de Artigas co Directorio bonaerense que exercía o poder nas Provincias Unidas, a raíz do descoñecemento dos principios federais que implicaban a aposta política do xefe da Provincia Oriental, deron canle a finais de agosto de 1816 a unha nova invasión portuguesa do territorio, que epilugaría catro anos máis tarde, coa derrota do modelo artiguista e a suxeición dos orientais, primeiro ao dominio

57. *Ibidem* (documento anexo, copia da solicitude dirixida á Asemblea Xeral Constituínte das Provincias Unidas do Río de la Plata, datada en San Carlos o 22 de marzo de 1813).

58. Cámara de Representantes, *Artigas y el sistema representativo, 1813-1819*. Montevideo, 1966, pp. 1-2.

59. En instancias posteriores, Amenedo participou doutras asembleas realizadas en San Carlos e destinadas a pronunciarse sobre aspectos políticos ou designar deputados ou electores para instancias representativas a escala da Provincia Oriental; tratábase do instrumento democrático que Artigas instaurou no curso do proceso revolucionario iniciado en 1811 para facilitar a consulta dos pobos. En todos os casos as actas das asembleas destacaron a presenza do “Señor Cura y Vicario de esta Villa”. Cfr. sobre estas reunións: *Archivo Artigas*. Tomo XI. Montevideo, Comisión Nacional Archivo Artigas, MCMLXXIV, pp. 217-218; *Archivo Artigas*. Tomo XXXIV. Montevideo, Comisión Nacional Archivo Artigas, MMIII, p. 152.

60. AGN. AEGH. Año 1816. Exp. Núm. 44 (documentos anexos números 6, 7, 8 e 9).

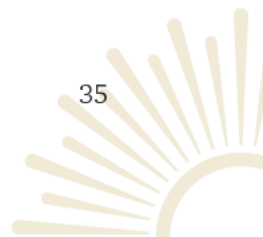
lusitano, e despois ao brasileiro. Amenedo continuou fiel á causa revolucionaria representada por Artigas⁶¹: en xullo de 1815 o caudillo oriental escribiulle desde o seu cuartel xeral en Paysandú unha carta afectuosa, na que referiu as coincidencias políticas entre ambos, dándolle conta de que a expedición militar española, comandada por Morillo e destinada á recuperación dos territorios rioplatenses para a obediencia á Coroa, fora encamiñada a outro destino (“Ruegue V. a Dios que esto se verifique porque veamos nacer en nuestro suelo la paz, la quietud y el sosiego. Ya no es justo que descargue el Cielo su azote después de tantos trabajos [...]”). Unha máis íntima comunión de intereses deixou entrever Artigas ao dicir: “Yo quedo seguro de la cordialidad de V. y no debe V. dudar de la mía por quien se sacrifique en [la] felicidad [de la Provincia]. Conozco los graves motivos que le acompañan para animar sus nobles sentimientos. Yo me hallo penetrado de los mismos, y esto me empeña a que interponga su influjo, sus votos y sus oraciones por un objeto tan digno como interesante”⁶².

Xa empeñada a loita contra o invasor portugués, Amenedo solicitoulle ao cabido gobernador da Provincia Oriental, en mérito á súa sostida adhesión á causa revolucionaria, que o declarase “ciudadano benemérito de las Provincias Orientales”⁶³. Un ano máis tarde, concorreu á reunión celebrada polos veciños de San Carlos en virtude da consulta popular disposta por Artigas para que “los pueblos [...]

61. A relación de Artigas con Amenedo podería remontarse á época (marzo de 1797) en que o primeiro revestiu no Cuartel de Dragones de Maldonado, sendo o segundo cura vicario de San Carlos. Na medida que Artigas integraba o Corpo de Blandengues, encargado de asegurar a orde na campaña, non parecería improbable que nos desprazamentos das tropas ao seu mando entrase en tratos de amizade cun dos referentes do labor civilizador na rexión.

62. José Artigas a Manuel Amenedo y Montenegro. Cuartel Xeral, 7 de xullo de 1815 (publicado en: *Boletín de la Junta de Historia y Numismática Americana*. Vol. II. Buenos Aires, 1925, p. 118).

63. AGN. AEGH. Año 1816. Exp. Núm. 4. Solicitud de Amenedo Montenegro suscrita en San Carlos o 2 de setembro de 1816.

decid[ier]an lo conveniente a [su] conservación”, e encabezou a nómina de cidadáns que subscribiron a acta do encontro⁶⁴ no que unanimemente se resolveu “Unión con las provincias unidas y nuestro Ciudadano Artigas”. A argumentación dos asistentes mostrou decisión —a pesar das adversas condicións nas que se desenvolvía a loita:

Cuando la nación ha hecho, y continua haciendo, los esfuerzos heroicos para sacudir el yugo con que se pretendía esclavizarla todos los [...] ciudadanos deben contribuir del modo que puedan a ilustrarla sobre las verdaderas causas que la han traído al estado actual, y a mantenerla firme en el nuevo ardor que la anima⁶⁵.

Partícipe activo das vicisitudes polas que atravesou a campaña oriental no tránsito do século XVIII ao XIX, Amenedo involucrouse en múltiples aspectos (sociais, culturais, económicos) da vida dos seus fregueses, transcendendo o modelo tridentino de sacerdote (“un hombre dedicado a la gestión de lo sagrado, que debe por ello mantener prudente distancia de las actividades que pertenecen al mundo de los seglares y que por ende no le son propias”⁶⁶). Deste xeito, ao compás das súas preocupacións polo adianto da campaña e pola sorte dos seus habitantes —que implicaron unha lectura en clave ilustrada da realidade, compatible cunha relixiosidade menos barroca— Amenedo achegouse ao gran desafío de tomar par-

64. Subscribiron a acta, encabezada por “El ciudadano Manuel de Amenedo Montenegro”, máis de 150 persoas, moitas delas invocando a representación dos seus grupos de pertenza, o que dotou o acordo dun apoio considerable, aínda que cuantitativamente indefinido.

65. *Archivo Artigas*. Tomo XXXIV. Montevideo, Comisión Nacional Archivo Artigas, MMIII, p. 152.

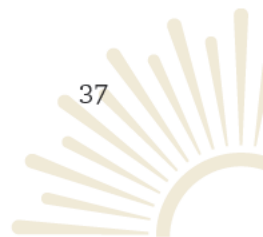
66. Roberto di Stefano, “Pastores de rústicos rebaños. Cura de almas y mundo rural en la cultura ilustrada rioplatense”, *Boletín del Instituto de Historia Argentina y Americana “Dr. Emilio Ravignani”*. Tercera serie. Núm. 22. 2º semestre de 2000, p. 21.

tido fronte ao feito revolucionario. Fíxoo sen titubeos, porque atopou nesa con-moción da sociedade rural unha canle vigorosa para contribuír á felicidade da súa grea. Cando faleceu, o 22 de abril de 1829, o país xa conseguira a independencia e os seus representantes atopábanse abocados á redacción dunha Constitución política. O galego Amenedo acompañara durante corenta e oito anos as vicisitudes dese pobo.

AS CRUCES DE PEDRA NO MONTEVIDEO ANTIGO

Nacidos no lugar de Negrelle, da parroquia de Santa María de Amarante, no concello de Maside, xurisdición episcopal de Ourense, os irmáns José e Luis Fernández Bermella establecéronse no territorio da Banda Oriental ao rematar a década de 1770, explotando un estanco de tabaco nos extramuros de Montevideo (na zona coñecida como *Arroyo de la Chacarita*⁶⁷). A severa disciplina de traballo á que cinguiron as súas vidas permitiulle a José en pouco máis dunha década adquirir sucesivas sortes de *chacra* —fose por compra, fose por denuncia de terreos baldíos, despoboados e de sobra— na zona que lindaba cos arroios Manga, Carrasco e Me-reles, e vertebrada polo Camiño Real ao Maldonado. Cara a 1795 Luis comezou a comprar ao seu nome sortes de *chacras* lindeiras coas do seu irmán. Explotadas en mancomunidade, estas propiedades constituíron unha *chacra* de regular propor-

67. A primeira referencia documental de José Fernández Bermella é de 1784, con ocasión de adquirir este un terreo dunha *cuadra* de fronte por dúas de fondo, que integraba a *chacra* do vendedor (Ambrosio Cubas) no “pago del arroyo Sierrita” AGN. Archivos Judiciales [en adiante: AJ]. Protocolo de la Escribanía Pública [en adiante: PEP]. Años 1783-1784). No documento polo que se formalizou privadamente a transacción, José figurou como “estancuillero del pago La Chacarita”. Os estancos de tabaco, mediante os cales a Real Renda de Tabacos regulaba a comercialización do produto, eran denominados usualmente como *estancuillos*.

ción⁶⁸, “poblada, con su casa de trato y atahona”. Unha descrición das construcións da *chacra*, realizada a partir do inventario practicado en 1813, permite ter unha idea bastante precisa do establecemento: casa de azotea con cancela e dous cuartos, un grande (con sobrado) e outro pequeno, cociña cun cuarto anexo, peza de *pulpería* con mostrador, banco de sobar pan e forno de azotea, catro *ranchos* de palla, un curral e un curro con manxadoira⁶⁹. A devandita “casa de trato” foi a *pulpería* coñecida como *de los dos hermanos*. Daquela a situación económica dos galegos Fernández Bermella atopábase plenamente saneada: non lembraban “tener deudas algunas pasivas” e pola contra ser fiadores dalgúns veciños de Montevideo por diversos negocios ou transaccións.

Ao rematar o século, os irmáns decidiron achegarse á cidade: accederon aos propios de Montevideo, ocupando como enfiteutas⁷⁰ terreos na zona do Cordón. Levantaron alí casa de material e instalaron unha *pulpería*, á que anexaron “xogo de bochas”. Aínda que arraigados no seu novo asentamento, os Fernández víronse envoltos no furacán revolucionario de 1811, polo que alternaron a súa residencia coa *chacra* de Manga. Tras a batalla de Las Piedras —primeiro triunfo das forzas revolucionarias na Banda Oriental— o establecemento de *los dos hermanos* foi asaltado

68. Cunha fronte de 1.370 varas, e co traballo de catro escravos nos seus labores (AGN. AJ. PEP. Año 1796. Tomo II, testamentos recíprocos dos irmáns José e Luis Fernández Bermella, outorgados en Montevideo o 29 de xullo de 1796).

69. Inventario das *chacras* embargadas polas autoridades revolucionarias aos veciños de Toledo e Manga, emigrados á praza de Montevideo, 16 de maio de 1813, en: *Archivo Artigas*. Tomo XIII. Montevideo, Comisión Nacional Archivo Artigas, MCMLXXV, p. 385.

70. Cando en marzo de 1831 unha lei autorizou a venda das terras de Propios do antigo Cabido, Luis Fernández Bermella (o irmán supérstite) solicitou do goberno a venda dos terreos que a sociedade fraterna ocupara oportunamente no Cordón, procedéndose entón á extinción da enfiteuse e á adquisición da propiedade dos referidos inmobles (AGN. AEGH. Protocolo de Contratos de Gobierno. A. Propios. 1ª. Pieza, 1832, Tomo 2-I).

por integrantes da Compañía de Negros, que lles furtaron unha forte suma de diñeiro; aparecida esta e posta a disposición dos seus propietarios polo comandante militar da vila de Las Piedras, os Fernández decidiron ofrecerlla á causa patriota⁷¹. Luis doou nesa oportunidade “sábanas, camisas y manteles para el alivio de [los] heridos en combate, ofreciendo al mismo tiempo contribuir semanalmente con cuatro pesos de pan para el propio fin [y] hacer los mayores sacrificios en beneficio de los Defensores de la Patria”⁷².

Situada a propiedade do Cordón en zona de altos cardos, frondosos montes de pexegueiros e tupidas sebes de tunas, na que se conformaba un trivio (a encrucillada formada polo *Camino Real al Maldonado, o Camino a los saladeros del Buceo* e o *Camino hacia los del Miguelete*) os irmáns galegos decidiron amparar o seu establecemento cun *cruceiro*, facendo gravar no seu pedestal unha inscrición reveladora: “Año de MHM / A devoción de Dn. Luis y Dn. José / Fernández N[aturale]s del R[ein]o de G[alicia]a”. A *pulpería* (e por extensión a zona circundante) habería de coñecerse de alí en diante polo nome de *el Cristo*.

71. O 27 de xuño de 1811 Luis Fernández puxo a disposición do Exército Auxiliador a suma de novecentos trinta e sete pesos e seis reais e medio, en calidade de empréstito, logo de que quince días antes o xefe daquelas forzas, xeneral José Rondeau, lle expedira un salvoconduto amplo: “En consideración a los importantes servicios con que ha manifestado su adhesión a nuestro gobierno D. Luis Fernández, vecino del Manga, he venido en darle este documento de seguridad para que ninguna Partida, ni ninguno que dependa del Ejército de mi mando [lo moleste], para que se le deje vivir tranquilamente en su casa sin incomodarlo en cosa alguna”. Aínda que o goberno das Provincias Unidas de Río de la Plata recoñeceu os créditos desta natureza e dispuxo por Lei do 2 de agosto de 1822 recibir en prazo perentorio as reclamacións pertinentes dos acredores, Luis non conseguiu satisfacción ás súas xestións que se estenderon, sen solución, ata maio de 1827 (AGNA. División Gobierno Nacional. Hacienda. Sala X. C. 22. A 7. Núm. 8).

72. *Ibidem*, Constancia expedida o 25 de maio de 1811 no Campamento de Las Piedras polo comandante Tomás García de Zúñiga, a favor de “el Europeo D. Luis Fernández vecino del Manga”.

O *cruceiro* dos Fernández (ou *Cristo del Cordón*, na toponimia popular) é unha mostra típica da arte dos canteiros galegos: o varal, de estrutura prismática octogonal, presenta como única ornamentación un cáliz; o capitel barroco ornamentado con follas de acanto exhibe nos seus catro ángulos cadansúa pomba que sostén a base dun crucifixo; nas catro caras do capitel sobre a follaxe, móstranse as cabezas de anxos entre dúas ás, que resultan intercaladas —na estrutura xeral— coas pombas. A imaxe de Xesús crucificado é de inspiración barroca: o antebrazo e a man, desproporcionados respecto do resto do corpo, forzan este cara a diante. O pano de pudor presenta pegadas de que estivo pintado. Máis alá dos seus caracteres plásticos, o impacto cultural que este cruceiro tivo na vida montevideana do século XIX foi singular: expresión da peculiaridade étnica da práctica relixiosa dos que o fixeron labrar e o implantaron nos arredores da súa morada e negocio, transcendeu ao universo de galegos residentes extramuros de Montevideo, para constituír un dos centros de piedade popular máis arraigados na poboación.

Os irmáns Fernández levantaron un sinxelo nicho para gorecer a imaxe, que se converteu en oratorio ou lugar de humillación ante o que freaban os xinetes as súas cabalgaduras, descubríndose, e os viandantes se axeonllaban en oración. *El Cristo* foi testemuña de todos os avatares bélicos da primeira metade do século XIX: a invasión inglesa, os dous sitios de Montevideo durante a dominación española, e o sitio de 1843 a 1851 (a *Guerra Grande*, o primeiro gran conflito civil do país independente). Escaramuzas, emboscadas e combates formais tiveron a *El Cristo* por escenario: os galegos que participaron deses feitos de armas (calquera que fose o bando ao que servían) non puideron eludir —seguramente— a evocación da súa terra, á vista do símbolo máis característico da súa imaxinería popular.

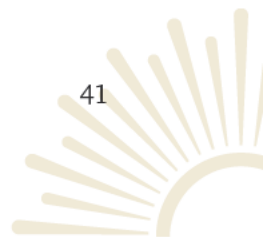
El Cristo habería de ser trasladado dúas veces no correr dos anos: a primeira en 1880, cando houbo que derrubar a primitiva fornela ao proceder a modificar a aliñación da avenida 18 de Julio (antigo *Camino Real al Maldonado*), construíndose unha capela nova, de estilo ecléctico; e a segunda en 1905, cando se procedeu ao desprazamento do recinto pío en razón de construírse no terreo que o comprendía o novo edificio da Universidade da República e a Facultade de Dereito. As autoridades eclesiásticas dispuxeron o traslado da imaxe ao adro da igrexa parroquial de Cordón, producíndose na véspera da procesión cerimonial pola que se fixo efectivo aquel,

un atentado contra o *cruceiro*, no marco das tensións xeradas polo exacerbado clima de laicización impulsado desde o goberno. A pesar de que un incendio sufrido polo templo parroquial obrigou á súa demolición en 1908, o *cruceiro* non foi alcanzado polas lapas e resultou reinstaurado nun nicho do templo construído entre 1921 e 1924, no que se atopa actualmente.

A devoción dos irmáns Fernández Bermella tivo unha nova manifestación étnica. Falecido José en 1819⁷³, Luis foi o seu herdeiro universal e decidiu vender parte das terras que ambos adquiriran na zona de Manga: ao concretar a transacción fíxose consignar no instrumento notarial: “Que en la casa que se halla[ba] en las chacras vendidas ha[bía] una efigie grande de Jesús Crucifijado, y que en [el] contrato no entra[ba] su importe, y que por consiguiente podr[ía] Fernández sacarlo de aquel paraje cuando le pareciere”⁷⁴. Tratábase dun segundo *cruceiro*, labrado en data e lugar indeterminados, pero seguramente anterior a 1800, por canto foi instalado na *chacra* de Manga, na que os irmáns Fernández Bermella viviron e traballaron ata finais do século XVIII, antes do seu traslado a Cordón. É indubidable que de acordo con prácticas ancestrais, os galegos recrearon nos asentamentos da Banda Oriental as pautas relixiosas da súa sociedade de orixe unidas a unha peculiar imaxinería pétrea. ¿Cal foi o destino deste *cruceiro*, que resultou reivindicado como propiedade por Luis cunha descrición superficial? A cidade de Montevideo careceu dun lugar especificamente destinado a cemiterio ata 1792, ano en que se habilitou un camposanto

73. O emprendedor estanqueiro faleceu o 26 de xuño de 1819, no Hospital de Caridade, en estado de demencia. Consignou a partida parroquial asentada na igrexa matriz de Montevideo: “Se enterró en el Cementerio de esta Iglesia Matriz el cadáver de D. José Fernández, hijo de D. Sebastián y de Da. Victoria Bermella, natural de Santa María de Amarante, Obispado de Orense, edad 67 años, estado soltero, sólo recibió la Santa extremaunción [a] causa de su demencia falleció en el Hospital de Caridad” (Archivo de la Iglesia Matriz de Montevideo, Libro de Defunciones Núm. 7, f. 169 v.).

74. AGN. AJ. PEP. Año 1824, f. 245.

cercado intramuros, rapidamente superado polo aumento da poboación e o conseguinte incremento da mortalidade. En 1809 inaugurouse a primeira necrópole extramuros da cidade, nunha localización que nas décadas seguintes terminou absorbida pola distribución en cuarteiróns da Cidade Nova, o que obrigou ao seu traslado. Elixiuse entón un amplo predio sobre a costa sur da cidade, no que se instalou o chamado *Cementerio Nuevo*, habilitado en outubro de 1835. Con destino a esta necrópole doou Luis Fernández Bermella o *cruceiro*, coa condición de ser sepultado baixo el. Así o ratificou no codicilo que outorgou en 1837, ampliando as disposicións do seu testamento:

Quiero y expresamente es mi voluntad que después que acaezca mi fallecimiento, mi cadáver sea sepultado precisamente en la repisa o bajo de las lozas que están construidas de peña al Crucifijo que como pertenencia mía presenté para que se colocase en el Nuevo Cementerio que se construyó en esta Ciudad de Montevideo cuando fue fundado; y para cuya obtención recabé y tengo en mi poder la orden o consentimiento expreso que me fue expedida por el Señor Jefe Político y de Policía del Departamento⁷⁵.

O *cruceiro* do Cemiterio Central —labrado en granito gris— é un espléndido expoñente da arte dos canteiros galegos. Presenta no anverso da cruz unha imaxe da Virxe con hábito monxil baixo o seu manto e coas mans unidas en pregaria, e no reverso a Cristo crucificado. O pedestal de estilo barroco ten unha estrutura en chanzos á que as superficies curvas conceden axilidade; o varal —en tanto— de forma prismática octogonal, ostenta na súa metade superior unha representación do pecado orixinal, obxectivada na figura dunha píntega coas ás de morcego, que se enrosca na

75. AGN. AJ. Protocolo de la Escribanía del Juzgado Ordinario. Años 1838-1839, fs. 147-167.

A vontade de Luis foi cumprida, e foi sepultado ao pé do *cruceiro*, sinalando a lápida de mármore: “Sepulcro / de / D. Luis Fernández / Natural de Santa María / de Amarante / en Galicia. / Falleció el 13 de / Noviembre de 1838 / A los 87 años de edad / R.I.P.”

columna dirixíndose aos pés da Virxe. O capitel é sinxelo e presenta como único ornamento catro cabezas de anxos entre ás. Os rostros de Cristo e da Virxe foron tratados con mestría polo canteiro, conseguindo naquel unha expresión de bondade e resignación máis que de dor, e neste unha angustiosa manifestación aflitiva.

Quen ou cantos foron os canteiros que labraron estes cruceiros? Non hai información documental ao respecto, nin tampouco tradición fiable que recuperar. Si algunhas hipóteses sobre as que traballar. Existiron na xurisdición de Montevideo numerosos canteiros galegos, pero deles un residente intramuros en 1773, Manuel de Leida⁷⁶, pasaría xa casado e pai de tres fillos a desempeñar o seu oficio nos Propios, onde a principios do século XIX o rexistra un padrón⁷⁷, en relativa proximidade coa “casa de ladrillo” que ocupaba Luis Fernández. Sería este, quizais, o artista popular da nosa historia?

Integradas definitivamente á paisaxe urbana de Montevideo, estas cruces de pedra son —sen dúbida— as expresións máis significativas non só da relixiosidade popular galega, senón da matriz cultural dun pobo que malia a distancia xeográfica e temporal recupera os sinais de identidade e ofréceos (compárteos) coa contorna humana do seu novo asentamento vital.

76. “Natural de Galicia, soltero y de 22 años” vivía na mesma casa ca o seu “compañeiro” e conacional Domingo Antonio Hermida (cfr. Juan Alejandro APOLANT, *Padrones olvidados de Montevideo del siglo XVIII*. Montevideo, 1966, p. 93 [Padrón Aldecoa, 1772-1773]).

77. AGN. Fondo ex Archivo y Museo Histórico Nacional. Caja 5. *Padrón de los habitantes y estantes en los extramuros de esta ciudad de San Felipe y Santiago de Montevideo, formado por el subteniente del regimiento de infantería de Buenos Aires D. Nicolás de Vedia* [1803].

Resposta do excelentísimo señor don
Xosé Ramón Barreiro Fernández

Excelentísimo señor presidente da Real Academia Galega, excelentísimos señores e señoras académicos:

Teño a honra de dar resposta, no nome da Real Academia Galega, ao fermoso discurso que acaba de ler don Carlos Alberto Zubillaga Barrera antes de proceder á súa investidura como Académico de Honra desta centenaria institución para o que foi elixido por “prestar valiosos servizos a Galicia nos ámbitos dos que se ocupa esta Institución”.

Fondamente uruguaio, pero fiel tamén á chamada do sangue galego e vasco que conforman a súa personalidade, Zubillaga é un exemplo vivo da confluencia dos valores máis nobres que configuran un proxecto de vida: defensa da democracia, da liberdade e da identidade dos pobos á que se entregou, dende mozo, dende unha instancia intelectual, docente e investigadora, durante máis de corenta anos.

Dende 1966, ano en que se asoma á opinión pública coa obra *Los gallegos en el Uruguay*, a súa contribución á historia de Galicia e á cultura galega foi constante.

Tres son os eixes desta produción:

O fenómeno da inmigración galega en Uruguai, estudado en tres perspectivas, a cuantitativa, a identitaria e a política, e que está presente en investigacións como “Identidad étnica en la inmigración gallega en Montevideo” (1999); “A inmigración galega en Uruguay” (1995); “La inmigración gallega y los orígenes del sindicalismo uruguayo” (1988); “Controversia ideológica y crisis de representatividad en el asociacionismo inmigratorio gallego en el Uruguay” (1999), entre outras.

O segundo eixe está formado por investigacións sobre a presenza de Galicia na cultura uruguaia, con traballos como “Lo gallego en la primitiva poesía popular uruguaya” (1974); “A prensa galega da inmigración” (1996); “Galicia y los gallegos

en la cultura uruguaya” (1997); “Identidad inmigratoria: los gallegos y la literatura gauchesca en el Uruguay de la modernización” (1998); “Andaduras montevidéanas de un orensano impar: Eduardo Blanco Amor” (2001); “Libros y editores gallegos en Montevideo” (1999); “Las caricaturas de Nóvoa” (2002), entre outros.

O terceiro eixe refírese, directa ou indirectamente, ao problema nacional de Galicia visto dende a perspectiva uruguaia. O seu libro *El problema nacional de Galicia. Génesis y estructura del Estatuto autonómico de 1936*, publicado en Montevideo no ano 1974 é o primeiro en abrir unha senda pola que máis tarde transitarán Vilas Nogueira, Bozzo ou Cores Trasmonte. Para moitos, este libro foi como unha alborada que anunciaba tempos mellores para o noso pobo. Tamén estudou o “Consello de Galicia en la estrategia del nacionalismo gallego de pos-guerra” (2000), a presenza de Rosalía de Castro na cultura uruguaia (1978), e a de Castelao (1975) e as novas estratexias docentes para o ensino universitario do galego (2001), entre outros temas.

Ademais da súa obra investigadora sobre temática galega, á que me referín en maneira moi limitada, foi Zubillaga fundador e director do Centro de Estudos Gallegos e, en condición de tal, organizador dos Coloquios sobre Cultura Galega que se inician en xullo de 1996 e que se celebran anualmente na Universidade da República de Montevideo. O seu apoio, a súa presenza en moitas ocasións en congresos, e en distintos proxectos intelectuais galegos (membro do Comité científico da revista *Estudios Migratorios* do Consello da Cultura Galega, quen reeditou a obra de Zubillaga *A prensa galega de inmigración en Uruguai*, en 1996), a súa xenerosidade e a lexítima paixón coa que sempre defendeu os nosos indeclinables dereitos fano merecedor do privilexio de formar parte desta institución no seu grao máis honorífico, á que xa pertencía dende 1970 como membro correspondente.

O discurso que acabamos de escoitar sobre a relixión e a relixiosidade na temperá emigración galega a Uruguai sitúase no centro dunha das constantes preocupacións intelectuais de Zubillaga Barrera. Máis aló das propias vivencias ten moi claro que o feito relixioso, e en particular o catolicismo, forma parte da construción do pobo uruguaio e do que non se pode prescindir sen mutilar a realidade obxectiva.

Non fai Zubillaga un estudo de antropoloxía relixiosa senón unha aproximación histórica a partir de catro feitos que se sitúan a finais do século XVIII e comezos do XIX.

Se os cruceiros de pedra que ergueron no Montevideo antigo os irmáns José e Luis Fernández Bermella son o testemuño dunha fe e a lembranza da Galicia ausente, a construción das capelas rurais por Francisco Rodríguez e Antonio Baltasar Pérez, capelas que se converteron no centro de novas poboacións, constitúen a función vicaria que protagonizan dous leigos católicos ante a ausencia institucional do poder eclesiástico. Un exemplo de relixiosidade e de civilización. O cuarto caso é o do crego Amenedo Montenegro, fillo dos señores do Pazo de Cerca, en Cullergondo, que chegou a Buenos Aires acompañando o bispo Malvar y Pinto de Salcedo (Pon-tevedra), que renunciou ás prebendas que lle ofreceu o seu protector e que se negou a acompañalo no retorno a España cando foi elixido arcebispo de Santiago, permanecendo na humilde parroquia de San Carlos de Maldonado, na Banda Oriental, que asumiu con lealdade a independencia, sendo recoñecido como “ciudadano benemérito de las Provincias Orientales”, constitúe un exemplo de fidelidade a unhas xentes entre as que morreu en 1829 e un modelo de evanxelización. Por iso a súa memoria é inesquecible naquela terra que axudou a crecer e a prosperar.

Son estes exemplos o contrapunto doutras condutas en que xa se perdera o pulo evanxelizador dos primeiros séculos de conquista.

Cómpre lembrar que a conquista de América lle deu á Igrexa católica o monopolio da evanxelización e o conseguente dominio sobre as almas daquel inmenso territorio. A Igrexa atopouse de repente cunha realidade que a desbordaba: novas razas, centos de linguas, sistemas de vida distintos, organizacións propias, culturas non homologables. Lamentablemente, isto non propiciou un debate sobre a base antropolóxica que sostíña aquel enxame de pobos, nin houbo un debate sobre os modelos de evanxelización.

Así como teólogos e xuristas afondaron nos dereitos civís dos indios e marcaron os lindeiros de xustiza que non podían ser traspasados, poñendo desta forma as bases do futuro dereito internacional; nada se fixo, en troques, na teoría da evanxelización optando polo máis fácil: o traspaso na súa integridade da estrutura administrativa da Igrexa española impoñéndoa na exuberante realidade cultural de

América. Foi así como apareceron as metrópolis, as dioceses, os cabidos, as coenxías, as parroquias de españois e de indios, que eran as de segunda e terceira categoría, e foi así tamén como se impuxo o sistema económico vixente en España en base ao pago dos décimos, das primicias, das oblatas e doutros emolumentos.

Desta forma, os pobos americanos foron marcados a ferro coas divisas da monarquía e da Igrexa católica.

O pulo evangelizador dos primeiros séculos da conquista foi esmorecendo e os clérigos, tamén os relixiosos, preferían as comodidades dunha segura prebenda aos riscos dunha evangelización que producise mártires e heroes. E por iso, cando o intrépido frei Hipólito Sánchez Rangel, franciscano, foi ordenado bispo para que evangelizase os indios de Mainas a comezos do século XIX, recoñece con dor que pouco pode facer con só sete sacerdotes que ten a inmensa diocese. Premiado máis tarde por Fernando VII co bispado de Lugo, seguiu describindo as súas experiencias misioneras nas corenta e nove pastorais que publicou, e que algúns mal falados cualificaban de “vegigatorios” do bispo lucense.

O caso da Banda Oriental, o actual Uruguai, era moi distinto. Administrativamente, o territorio dependía do Vicerreinado do Plata e eclesiasticamente do bispo de Buenos Aires. Cando a monarquía española se decatou das óptimas condicións que ofrecía a costa uruguaia para regular o tráfico marítimo, decidiu construír, entre 1724 e 1730, o porto que reunía moitas mellores condicións ca o de Buenos Aires. Co porto construíuse tamén un enclave defensivo. Foi entón cando apareceu o novo Montevideo. A extraordinaria riqueza gandeira do país (aínda se fala hoxe dun tal García, ao que se lle atribuíu a propiedade de máis dun millón de reses) tirou do mercado internacional dos coiros, converténdose Montevideo no porto de exportacións máis importante do mundo neste sector. Iso fixo non só crecer a Montevideo, senón tamén a todo o territorio, creándose pequenas poboacións preto dos ríos que o atravesan.

Mentres isto sucedía, a Igrexa seguía ausente.

A máxima autoridade eclesiástica de todo Uruguai era o párroco de Montevideo, que mentres dependeu de España pertencía á xurisdición eclesiástica de Buenos Aires e, máis tarde, e xa ocupado o país por Brasil, dependía da diocese de Río de Xaneiro.

Temos un testemuño moi cualificado sobre a situación da Banda Oriental no aspecto relixioso: o de Gian María Mastai.

Decidiu a Santa Sé, no ano 1823, enviar unha comisión para que informase o Papa e a Sagrada Congregación degli Affari Ecclesiastici da situación da América do Sur, sacudida pola guerra de liberación e independencia. Presidía a comisión o arcebispo Muzi, e acompañábano o abate Sallusti e un cóengo de Roma, de trinta anos, Gian María Mastai. As informacións enviadas a Roma e, sobre todo, o *Diario* de Mastai, cuxa copia se conserva na Biblioteca Vaticana, proxectan luz sobre a situación de Uruguai, onde residiron antes de dirixirse cara a Chile.

Mastai quedou sorprendido da fonda relixiosidade do pobo uruguaio, especialmente do pobo rural. Con sentimento describe a ausencia de sacerdotes e a falta de pulo evanxelizador. Lembra que cando se aproximaban aos pobos, a xente recibíaos “colle lagrime agli occhi” porque había máis de vinte anos que ningunha autoridade eclesiástica se achegara a eles. Muzi tivo que confirmar a varios miles de fieis e Mastai sentiu o seu corazón atraído por aquel pobo a quen a Igrexa oficial lle negaba os seus auxilios, a súa dirección e o seu consolo cristián. E de tal maneira quedou impresionado que solicitou licenza para quedar na Banda Oriental para sempre, para prestar servizo sacerdotal a aquel pobo tan necesitado. Por suposto que o arcebispo Muzi lle negou tal licenza.

Retornou Mastai a Roma e, en pouco máis de vinte anos, chegou a ser elixido Romano Pontífice co nome de Pío IX.

Clérigos e leigos galegos abriron camiños para a evanxelización da Banda Oriental, fundaron igrexas ao redor das que creceron prósperos pobos, e supliron coa súa facenda, coa súa entrega e afán as limitacións dunha Igrexa oficial que, asentada nas grandes cidades, descoñecía as demandas dunha cristiandade que nacía e crecía polo impulso do desenvolvemento económico.

E xa teño que concluír: hoxe recibimos nesta casa centenaria, símbolo da galegitude, un fillo da República Uruguai, pero tamén un intelectual fiel á chamada do sangue galego que lle transmitiron o seu avó Xosé e a súa nai Elena, quen por iso están dalgunha maneira presentes neste acto.

Dixen.

Índice

DISCURSO DO EXCELENTÍSIMO SEÑOR DON CARLOS ALBERTO ZUBILLAGA BARRERA	7
A temperá inmigración galega na Banda Oriental	10
Unha relixiosidade arraigada	13
Capelas rurais ou suburbanas fundadas por galegos	14
Un cura civilizador: Amenedo Montenegro	21
As cruces de pedra no Montevideo antigo	37
RESPOSTA DO EXCELENTÍSIMO SEÑOR DON XOSÉ RAMÓN BARREIRO FERNÁNDEZ	45

Este libro,
*Relixión e relixiosidade na temperá
emigración galega a Uruguai,*
rematouse de imprimir
nos talleres de
Obradoiro Gráfico, S. L.,
o día 2 de abril de 2012

Real Academia Galega
Rúa Tabernas, 11
15001 A Coruña
Tlf. 981 207 308
Fax 981 216 467

secretaria@realacademiagalega.org
www.realacademiagalega.org

REAL ACADEMIA GALEGA

